

## Dönemin İslamcılarının II. Abdulhamid'e Bakışı

Mustafa TEKİN\*

*Özet:* II. Abdülhamid, İslamcı bir padişah olarak bilinir. Kendi iktidarı döneminde panislamist bir siyaset izlemiştir. Derinliğine araştırmaksızın, ilk bakışta dönemin İslamcılarının II. Abdülhamid'in yönetiminden memnun oldukları düşünülebilir. Bu, aslında kategorik bir bakış açısıdır. Fakat dönemin İslamcılarının, II. Abdülhamid'e bir çok eleştiriler getirdiklerini görmekteyiz. Üstelik bu eleştiriler yüzeysel bir nitelik de taşımamaktadır. Biz II. Abdülhamid'in siyasetinin "devlet nasıl kurtarılabilir?" temel sorusu etrafında ortaya çıktığını görmekteyiz. Biz bu makalede, II. Abdülhamid'in hem İslamcılık politikasını uyguladığını, hem de yenilenme (modernleşme) yönünde adımlar attığını öne sürmekteyiz. Makalede, dönemin İslamcılarının II. Abdülhamid'e muhalefetlerini dört ana başlık altında analiz edilmektedir. Bunlar istibdât, Meşrutiyet ve hürriyet, İttihad-ı İslam ve Halifelik, Din ve yenileşmedir. İslamcılar, yukarıdaki tartışma konuları etrafında II. Abdülhamid'e eleştiriler getirmişlerdir.

*Anahtar kelimeler:* II. Abdülhamid, İslamcı, Din ve yenileşme, Hürriyet, Siyaset.

\* \* \*

Bugünden tarihe bakmak ve onu anlamaya çalışmak, sanıldığının aksine çok zordur. Hele bu, hala kendi yörüngesini bulmaya çalışan bir ülkenin yakın tarihindeki kavşak noktasına bir bakışı içeriyorsa, bunun bir kat daha zorluğundan bahsetmek yanlış olmayacaktır. Hiç şüphesiz siyasi çizgi üzerinde hikayeci bir tarzda anlatılan tarihin, gör(e)mediği ve paranteze aldığı unsurların, bir noktadan sonra ele alınan konuyu aydınlatıcı niteliği belki görülebilecektir. Michel Foucault'un ikincillerin, bastırılmışların tarihinin yazılmadığı tezini de (Slattey, 2007; 477-478), belki buna ilave edebiliriz. Yakın tarihimizde bazı konuların literatürün kıyasına itildiği de bu bağlamda zaman zaman dillendirilmektedir(Çetinsaya, 1998; 139) Diğer yandan, kategorik yaklaşımlar külli bakış

\* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi A.B.D. Öğretim Üyesi.

açıları geliştirmede elimizi kolaylaştırırken, önemli nuansları gözden kaçırma, meselelerin içörüntüleri ve bağlantılarını anlama açısından kimi riskleri de beraberinde getirebileceğine dikkat çekmek gerekmektedir. Nitekim bu makalenin de ana konusunu oluşturan II. Abdülhamid ve İslamcılar arasındaki ilişkilerin salt kategorik olarak ele alınması, "İslamcıların II. Abdülhamid'e muhalefetinin sebepleri" gibi bir soru(n)un hep atlanmasına sebep olabilir. Kategorik yaklaşımla bağlantılı olarak tarih okumada sorunlu alanlardan birisi de, kalıp yargıların belirleyiciliğinde bir tarih okuması yapmaktır. Böyle bir okuma, konjonktürün, dönemin karakterini ve daha birçok faktörlerin gözardı edilmesine sebep olmaktadır. İşte II. Abdülhamid'e İslamcıların bakışını, belirtilen risklerden uzak bir şekilde tartışmak bu makalenin konusu olacaktır.

## Problem

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı'nın son yüzyılında yaşanan gelişmelere bakıldığında oldukça dikkat çekicidir. Bu, hem siyasal tarih hem de yaşanan değişimler açısından böyle görünmektedir. Bugünden okumalarda bir "İslamcı" olarak konumlandırılan II. Abdülhamid döneminin, aynı zamanda bir çok reformlara da şahitlik ediyor oluşu, doğrusu bu dönemin daha dikkatli tahlil edilmesini gerektirmektedir. Yine II. Abdülhamid'e İttihad ve Terakki, Jön Türkler gibi grupların yanında İslamcılarının da muhalefet ediyor olmaları, yüzeysel anlatım ve analizlerin geçerliliğini tekrar sorgulamaya itmektedir. Dolayısıyla meselenin kalıp yargılarla ve tek faktörle açıklamasının yeterince tatmin edici olmaktan uzaklığı anlaşılmaktadır.

Bu makalenin konusu, genel anlamda dönemin İslamcılarının II. Abdülhamid'e yaklaşımları ve bu yaklaşımların sosyal, siyasal, kültürel vb. faktörle ilişkileri bağlamında nedenleri olacaktır. Hiç şüphesiz mahiyet itibarıyla geniş bir incelemenin konusu olacak bu mesele, makalemizde bazı sınırlılıklar içerisinde ele alınacaktır. Bu bağlamda zaman zaman sınırların dışında ufak gezintiler yapmakla birlikte, temelde II. Abdülhamid'in hilafet ve İttihad-ı İslam ya da panislamizm politikalarıyla birlikte hürriyet, yenileşme vb. çerçevesinde tartışma ve analizimizi sınırlı tutmaya çalışacağız. Öte yandan konumuzu daha iyi açıklamak açısından aydın, ulema, sosyal hayat, değişim vb. faktörleri de besleyici öğeler olarak analizimize dahil etmeye çalışacağız.

## Hipotez

II. Abdülhamid ve o dönemle ilgili incelemelere göz attığımızda, genelde iki farklı tavrın ortaya çıktığını görmekteyiz. Birinci yaklaşıma göre, bir İslamcı ve panislamizm politikasının savunucusu olarak II. Abdülhamid müstebit bir pa-

dişahıdır. Otuzüç yıllık iktidarı süresince Osmanlı'yı daha da geriletmiş, meşruiyet, hürriyet, yenileşme gibi kavramların yerleşmesinin önünde engel oluşturmuştur. İkinci yaklaşım ise, II. Abdülhamid'in anlayışlı, kuvvetli, kudretli bir padişah olarak ülkeyi çok iyi yönettiğini, ancak bir takım muhalif insanların "kızıl sultan" tabiriyle ona önyargılı yaklaştıklarını, halbuki dönemin şartları açısından II. Abdülhamid'in icraatlarının olumlu karşılanması gerektiğini savunmaktadır. Doğrusu gittikçe konum ve toprak kaybeden, üstelik içinde barındırdığı değişimlerle geleceğe önemli bakiyeler bırakan bir ülkenin yönetim ve iktidarını analiz etmek, hakikaten güçlükler barındırmaktadır. Biz bu iki tavrın ortaya çıkışında, bir yandan resmi tarihin ve diğer yandan da İslamcılık tartışmalarının etkileyici hatta yer yer belirleyici olduğunu düşünüyoruz.

Biz bu makalede, II. Abdülhamid'in, yukarıdaki iki farklı tavidan işlevsel olarak yararlandığını, dolayısıyla hem yenileşmeye yönelik adımlar atıp hem de konjonktür ve duruma göre İslamcılık ve Panislamizm politikalarını uyguladığını, bunda da "devleti içinde bulunduğu durumdan nasıl kurtarabiliriz?" temel sorusunun belirleyici olduğunu düşünmekteyiz. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in hem iç hem de dış politikada pratik tavır alışlarının, belirli bir konjonktürellikten beslenmekle birlikte, yukarıda zikredilen iki uç tavidan birisi içersine sıkıştırılamayacağını öne sürmekteyiz.

### **Bir Tarih Kesiti: 19. Yüzyılda Osmanlı**

Osmanlı devleti 14. yüzyıl başı itibarıyla beylikler içerisinden çıkarak yapısal olarak kurumsallaşmış, büyüyerek ve genişleyerek üç kıtada kendisini göstermiştir. İslam'ın gerek Osmanlı'nın kurumsal bünyesinde gerekse yaşanan gündelik hayat içerisinde çok önemli bir konumu bulunmaktaydı. Karlofça Antlaşması'nın ardından 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın siyasal açıdan ege-men konumu, nüfuz kaybederek sınırları daralmaya başladı. Bu nüfuz kaybını telafi etme çabaları, yine siyasal alanda ve dışsal boyutlarla görünür oluyordu. Dolayısıyla bir takım teknik aktarımlarda telafi çabalarının yoğunlaştığını görmekteyiz. Fakat Tanzimat'a gelindiğinde, sorunun daha deruni boyutlara doğru indiği, bakışların dıştan içe doğru çevrildiği çok farklı tezahürleriyle anlaşıldı. "Devlet nasıl kurtulur?" sorusu etrafında siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel vb. her alandaki arayışlar, Batı'ya bakarak ve Batı düşüncesi çerçevesinde şekillendi. Bu bağlamda Batıcılık düşüncesi, bir İslam ülkesinin içerisinde daha bariz ve görünür hale geldi. Daha sonra İslamcılık, Türkçülük yine devletin kurtarılması gibi pratik bir çerçeve etrafında konjonktürün de etkisiyle kendilerini gösterdiler. Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük aynı sorun üzerine odaklanma konusunda benzer yönelimlere sahip olmakla birlikte, son kertede ço-

züm önerileri konusunda daha ileri zamanlarda derinleşecek farklılıkları belirginleştirecek şekilde referanslarının altını çizmekteydiler. Makale boyunca bu yaklaşımlara zaman zaman değinecek olmakla beraber, temelde İslamcılık hem II. Abdülhamid hem de aydınlar ve İslamcılar bağlamında çalışmamızın merkezinde yer almaktadır.

İşlerin yolunda gitmemesi, zaten 18. yüzyıldan bu yana Osmanlı'nın farkında olduğu bir durumdu. Ancak Batılılaşmanın merkezi bir yer işgal ettiği yenileşme hareketleri, bilhassa III. Selim'den itibaren daha görünür bir nitelik arz etmiştir. Önceleri herhangi bir ayrıştırmayı gerekli kılmayacak ölçüde, teknik aktarımlarla yetinilerek genel bir çerçeve olan "İslam"ın sınırları içinde yapılan yenilikler, II. Mahmut'tan itibaren "sosyal" olana doğru sızdırılarak derinleşince oluşan rahatsızlık, "gavur padişah" ifadesiyle bilinçüstüne çıkmıştır. Bu, aynı zamanda toplumsal dönüşümün de önemli bir evresine rastgelmiştir. Osmanlı'nın üç temel sacayağından ikisi olan ulema ve ordu, II. Mahmut'tan itibaren bu dönüşümün takip edilebileceği temel izlek noktalarıdır. Uzun zamandır orduda Batı tarzı gerçekleştirilmeye çalışılan dönüşüm, II. Mahmut'la birlikte önemli bir aşamaya ulaşmıştır. Ayrıca II. Mahmut'tan itibaren ulema da gittikçe konum kaybetmiş ve aydın daha da güçlenerek ortaya çıkmaya başlamıştır. İlerleyen zamanlarda yapılan düzenlemeler ulemanın konumunu daha da zayıflatmıştır. Söz gelimi; 1835'te yayımlanan kalemiye, ilmiye ve seyfiye sınıfları arasında eşit bir dereceleme öngören kanundan ulema, son derece rahatsız olmuştu. Sınıflar arası bu eşitleme askerlerin yükselişini, göreceli olarak da ulemanın statüsünde bir gerilemeyi yansıtmaktaydı. (Levy, 1991; 48) Bu durum, daha sonraki dönemlerde İslamcılarının ulema ve/veya aydın rolleri bağlamındaki portreleri ile bir takım sorunlara yaklaşım biçimleri açısından önem taşımaktadır.

19. yüzyılın kırılma noktası bakımından önemli tarihlerine baktığımız zaman, Tanzimat ve Islahat fermanları ile Meşrutiyeti görmekteyiz. Osmanlı'nın siyasal ve toplumsal düzeyde Batılılaşma temayülü bu çizgide de izlenebilmektedir. Dolayısıyla devletin bir an önce içinde bulunduğu gaileden kurtarılması için Batıcılık, giderek ağırlık kazanan bir akım olmuştur. İslamcılık da Osmanlı'da bir kavşak noktası üzerinde şekilleniyor görünmektedir. Bu kavşağa ulaşan yollardan birincisi, Osmanlı devletini İslam unsuru etrafında toparlama; ikincisi de batılılaşma politikalarının Osmanlı toplumunun genetik yapısında bulunan İslam'a dair hassasiyetleri kaşınmasıdır. Çünkü yapılan yeniliklerin her halükarda İslam'ın meşruiyet sınırları içinde kalındığına dair tartışmalar bu gerilim alanı içerisinde de belirgin olmuştur. Dolayısıyla İslamcılarının önerilerinin arkaplanında "Batılılaşma" olumlu ve olumsuz boyutlarıyla etkileyici ve/veya belirleyici görünmektedir.

## II. Abdülhamid Döneminin Temel Karakteristikleri

II. Abdülhamid, daha çok İslamcı politikalarla kendisinden bahsedilen ve bu bağlamda olumlu ya da olumsuz şekilde konumlandırılan bir şahsiyettir. Aslına bakılırsa II. Abdülhamid'den önce adım adım kendisini gösteren İslamcılık, gerek iç gerekse dış politikaların da gerektirdiği bir tavır idi. Hiç şüphesiz İslamcılığı tamamen konjonktürel ve tarihselliğin ortaya çıkardığını iddia etmek doğru değildir. Ancak II. Abdülhamid, panislamizm ve İttihad-ı İslama belirli bir işlevsellik kazandırarak belirli dozlarda politikası içerisine yerleştirmiştir. Ancak II. Abdülhamid'in, İslamcılığı tüm politikalarının ontolojik kökenine yerleştirdiğini düşünmek de yanlış olacaktır. O, aynı zamanda imza attığı birçok reformlarla Batılılaşma yönündeki adımları da tamamlıyor görünmektedir. Bu bağlamda Onun daha çok "devletin kurtarılması" ekseninde bir politik tutum çerçevesinde hareket ettiğini söyleyebiliriz.

II. Abdülhamid dönemine gelinceye kadar, Osmanlı devleti oldukça fazla toprak kaybetti. II. Abdülhamid dönemi Osmanlısı, dışarıdaki devletlerin politikaları arasında sıkışmış bir görüntü arz etmekteydi. Avrupa'nın "hasta adam" olarak gördüğü Osmanlı Devleti, uzun soluklu bir gelecek projeksiyonunu geliştirmekten uzak yaşam kavgası vermekteydi. Dışarıda Osmanlı Devleti'ni zayıflatacak politikalar giderek daha da kuvvet kazanmaktaydı. II. Abdülhamid'in iktidara geçmesinden bir yıl sonra, 1877'de Osmanlı-Rus savaşı çıkmış ve Osmanlı birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştı. Bu durum II. Abdülhamid'in politikalarına da yansımıştır. Bir yandan daha fazla toprak kaybetmemek, diğer yandan ülke içindeki unsurları birarada tutmak açısından, dış politika hassas bir nitelik taşımaktaydı. Bu bağlamda II. Abdülhamid, bir yandan dış devletlere karşı stratejik ve denge politikalarını takip etmeyi, diğer yandan bunlarla bağlantılı olarak hem içeride hem de dışarıda Müslümanların desteğini almayı hedeflemişti.

İçeride de bir çok karışıklık devam etmekteydi. Bir yandan devletin sıkça savaşa girmesi ve toprak kaybı ciddi bir ekonomik kriz yaratmıştır ki, Duyun-u Umumi II. Abdülhamid döneminde gündeme gelmişti. Diğer yandan, devletin kurtarılması çerçevesinde gelişen görüşler, akımlar, kültürel ve entelektüel çevrelerde de derin ve geniş bir alanda tartışmaları beraberinde getirmekte idi. Çıkan yayınlar da devletin nasıl kurtarılacağı üzerinden tezler üretmeye çalışıyordu. Daha önce açılan tercüme odaları vb. değişimler, bu çevrelerde aydın portresini giderek daha güçlendirmekteydi. Bu bağlamda Anayasadan, meşrutiyet ve hürriyete kadar birçok kavram, ulema ve aydınlar arasındaki temel tartışma noktalarını oluşturmaktaydı. Nitekim Abdülaziz'in hal'i ve katli ile V. Murat'ın padişahlığa uygun olmayışını ilanının ardından, II. Abdülhamid meşrutiyeti ilan şartı ile iktidara getirilmişti. II. Abdülhamid'in, Rus savaşını mü-

teakip askıya aldığı Meclis, 1908 yılı II. Meşrutiyet'in ilanına kadar kapalı kaldı. Bu zaman dilimi içerisinde Meşrutiyet, hürriyet, istibdat II. Abdülhamid üzerinden en çok tartışılan konu oldu ve Ona muhalefetin de temel söylemi haline geldi. (Bkz. Karal, 1983)

## İslamcıların II. Abdülhamid'e Muhalefetleri

İslamcıların II. Abdülhamid'e olan muhalefetlerini birkaç konu etrafında ele alabiliriz. Bunlar, istibdat, İttihad-ı İslam, hilafet, meşrutiyet, hürriyet, din ve yenileşme şeklinde sıralanabilir. Aslında bu konular, İslamcılar dışında diğer eğilimlerin de muhalefet gerekçelerini oluşturmaktadırlar. Fakat İslamcıların muhalefetleri aynı yönelim içerisinde geliştirildiğinden, detaylara inildiğinde diğerlerinden tabii ki farklılıklar taşımaktadır. Şimdi bu konular etrafında II. Abdülhamid ve İslamcılar arasındaki ilişkileri analiz etmeye çalışacağız.

### İstibdat:

Bu konjonktür içerisinde II. Abdülhamid'in yönetim ve icraatlarında dikkatli davranması gerektiği muhakkaktı. Bu bağlamda özellikle büyük devletlerin çeşitli şekillerde Osmanlı devlet adamlarını elde ederek politikalarını bu yolla yürütmeleri gibi durumlar, padişahı tedbirli olmaya sevk etmiştir. (Küçük, 1988; 219) Yine içeride Ali Suavi gibi ihtilalci hareketler, Onu oldukça temkinli davranmaya itmekteydi. (Çetiner, 2000; 59-66) Bu durum, Ona istibdat izafe edilerek muhalefetin gerekçelerinden birisini ve hatta en önemlisini oluşturmuştur. Bilhassa savaşın yıkıcı sonuçları II. Abdülhamid'in ülke içinde kendi kontrolünü kurmasına daha da teşvik edici bir rol oynamıştır. (Kılınç, 2002; 934) İlginç bir biçimde, saltanatının ilk yılında Ahmet Mithat Efendi'ye yazdırmış olduğu "Üssü İnkılap" adlı kitapta, Kanun-u Esasi ve Abdülhamid-i Sani başlığı altında hürriyet ve meşrutiyeti idealize eden, istibdat idaresini İslamlık esaslarıyla zıt gösterip reddeden fikirler vardır ki, daha sonra bunları ifade etmek suç olacaktır. (Karal, 1983; 216) Hele 1877'den itibaren Sultan Abdülhamid bütün mesaisini, muhalif sesleri bastırmaya sarf edecek ve idareyi tekrar disiplin altına alma çabası içine girecekti. O, buradan zaman kazanmak ve tasarruf edilen zamanda eğitime yatırım yapmak istiyordu. Nitekim bu fikrini II. Meşrutiyet'i ilan ettiği zaman da açıkça beyan etmişti. (Armağan, 2006; 293) Bu bağlamda Bâb-ı Âli'de işlerin gittikçe daha da merkezileştiği görülmektedir. (Findley, 1994; 195) Böylece Tanzimat döneminde bürokratik piramidin tepesine yerleştirilen gücü elde eden II. Abdülhamid, bu yapının parçaları olan örgütleri genişletmeye ve bunları iltimasına mazhar olmuş veya kendisine borçlu

kılmak istediği kimselerle doldurma çabasına girmiştir. Bütün bu kişilerin hizmetçiliğini sağlamak, tabii ki onun hedeflerinin en önemlisiydi; ayrıca bütün tebasına uygulamış olduğu baskıya ek olarak, bu hedefe ulaşmada, her zaman başarılı olmasa da özel olarak kendisine hizmet eden çeşitli teknikler bulunmuştu. (Findley, 1994; 199) Yine II. Abdülhamid'in kurduğu mütercim cemiyeti, hem yabancı dil bilen Yeni Osmanlıları devlet hesabına kazanarak muhalefet alışkanlıklarını kırmak, hem de Avrupa'dan Osmanlı Devleti ile ilgili neşriyatı takip ettirmek, bunlara gerekli cevapları yazdırmak (Çelik, 1994; 191) gayesini taşıdığından, benzer bir çizginin devamı idi. Dolayısıyla II. Abdülhamid, yanında hizmet edenlerde sadakat esasını daha çok aramış görünmektedir.

Çok ciddi bir şekilde geliştirilen bu kontrol sistemi, basın yayın alanında daha dikkat çekicidir. Bu bağlamda Maarif Nezareti'nde kurulan bir kurulun bu yayınları kontrol ettiği görülmektedir (Karal, 1983; 412) ki vatan, hürriyet, meşrutiyet, ihtilal vb. bir çok yerli kelime ile Corneille, Shakespear, Rousseau, Voltaire, Hugo gibi kişilerin kitapları yasaklılar arasında yer almaktaydı. (Karal, 1983; 413-414) Yasaklara rağmen, bu kelimeler dikkatsizlikle gazete, mecmua ve kitaplarda yayınlanırsa, yazara şiddetli cezalar verilmesine sebep olurdu. (Ayni'den Kara, 1997; 96) Ayrıca, II. Abdülhamid'in kurduğu gizli polis sistemi de bu denetime eşlik etmekteydi. (Kansu, 2002; 36) Abdülhamid, bu sistemi niçin kurduğunu şöyle anlatmaktadır: "Evet jurnal sistemini ben kurdum, ben idare ettim. Fakat vatandaşı değil, hazineden maaş aldıkları, Osmanlı nimetiyle gırtlaklarına kadar dolu oldukları halde devletime ihanet edenleri tanımak, izlemek için... Kendi devletini yıkmak, kendi padişahının canına kasd etmek karşılığı yabancı devletten para alan sadrazamları gördükten sonra." (Bozdağ, 1975; 85) Anlaşılabacağı üzere II. Abdülhamid, her şeyi bir güvenlik sorunu yapmakta; yaşadığı olumsuz tecrübeleri daha sıkı güvenlik tedbirleriyle çevrelemektedir.

O dönemin İslamcılarının yazınlarına baktığımızda, istibdadın muhalefetin en başta gelen argümanlarından olduğunu görürüz. Meselâ Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, II. Abdülhamid'in istibdat yönetimini vurguladıktan sonra, bu okumasını Emevilere doğru gerilere de götürmektedir. (Hilmi'den Kara, 1994; 128) Dolayısıyla Batı'dan gelen yeni hürriyet arayışları çerçevesinde İslam tarihini tekrar okumaya yönelmektedir. Daha sonra istibdatın Abdülhamid'e ekonomik getirisine de değinmektedir: "Bir müstebit II. Abdülhamid'in otuz milyon halkı ezerek çeyrek asırda biriktirebildiği serveti, bir hürriyetperver Amerika serserisi beş senede biriktirebiliyor. Artık bundan, meşru haydutluğun ne dereceyi bulduğu kestirilebilir." (Hilmi'den Kara, 1997; 89) Bilhassa istibdadı, II. Abdülhamit'ten başlatarak geriye doğru yapılan okumanın temeline yerleştiren İslamcıların, meşrutiyet ve hürriyet gibi kavramlara nasıl merkezi bir yer ayırdıkları da anlaşılmaktadır.

İslamcı aydınların önemli simalarından olan Mehmet Âkif, Abdülhamid'in yönetime baştan başa baskıcı özellikler kazandırdığından şikayet ederken (Âkif, 1326'dan Kara, 2005; 209-210), o devri ağır ifadelerle eleştirmektedir:

Yıkıldın gittin amma ey mülevves devr-i istibdad/Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yad./Diyor ecdadımız makberlerinden: Ey sefil Ahfad/ Niçin binlerce masum öldürürken her gelen cellad/Huruş etmezdi, mezbuhane olsun, kimseden fer-yad?-Hamiyet gamz eden bir pak alın her kimde gördünse/Bu bir cani dedin sürdün, ya mahkum eyledin hapse/Müvekkel eyleyip casusu her vicdana her hisse/Düşürdün milletin en kahraman evladını yese.../Ne melunsun ki rahmetler okuttun ruh-ı İb-lis'e."(Ersoy, 1983; 85-86) Âkif, Köse İmam üzerinden Abdülhamid istibdadının yan-sımlarını şöyle açıklamaktadır: "Dedi: Çoktan beridir vardı benim bir derdim/Gide-yim zalimi ikaz edeyim, isterdim./O, bizim cami uzaktır, gelemez mani ne?/Giderim ben diyerek vardım onun camiine/Kafes ardında hanımlar gibi saklıydı Hamid/Koca şevketli! Hakikat bunu etmezdim ümid/Belki kırk elli bin askerle sarılmış Yıldız/O silahşörlere o al fesli herifler sayısız/Neye mal olmada seyret, herifin bir namazı/sade altmış bin adam kaldı namazsız en azı!/Hale tebziri aşan masrafı, dersen sorma/Gör-düğüm maskaralık gitti de artık zoruma. (Ersoy, 1983; 415)

Bu mısralarında Âkif'in "zulüm", "sürgün", ve "bencillik" kavramları etrafında eleştiri getirdiği görülmektedir.

Dönemin başta gelen İslamcı aydınlarından olan Said Halim Paşa ise, Sultan Hamid'i kendi hakları dışında, Meclis ve Anayasa tanımayan istibdat yanlısı biri olarak sunar. (Halim, 1993; 8) Diğer yandan, Abdülhamid istibdadının dönemin insanların iktidara bakışlarıyla ilintilendirirken, bir anlamda Sultan Abdülhamid'i de çağdaşların ortaya çıkardığına dikkat çekmektedir. (Halim, 1993; 31) İskilipli Âtîf Efendi ise, II. Abdülhamid yönetimini zulüm, istibdat, keyfi icraatlarını tanımlarken, yönetimin istibdadi özelliğinin nifak, şikak, dinsizlik gibi sonuçları da beraberinde getirerek ülkeyi inkıraza sürüklediğini öne sürmektedir. (Kara, 1994; 330-331) İskilipli gibi daha ulema portresi içinde du-ran Seyyid bey de, Müslüman millette görülen bu gerileme ve çökmenin İslam'dan kaynaklandığının kesinkes altını çizirken, bunun başlıca sebeplerin-den birini zulüm ve istibdada bağlamaktadır. (Âtîf'tan Kara, 1997; 302) Bediüzzaman Said Nursi ise, bizzat bu istibdada maruz kalmıştır. O, padişaha sundu-ğu eğitim ile ilgili raporu bürokratlarla, yüksek sesle ve dobra bir üslupla ko-nuşmuş; bu üslup karşısında öce Üsküdar'daki akıl hastanesine kapatılmış, sonra da akıl sağlığının yerinde olduğu anlaşılınca hapse kapatılmıştır. (Arma-ğan, 2006; 303) Öte yandan o dönemin gazetelerinde çıkan kısa yazılar ve o dö-nemde yazdığı bazı eserlerinde istibdada değinmektedir. (Karabaşoğlu, 2004; 271-272) Said Nursi, yaşadığı tecrübenin de etkisiyle II. Abdülhamid istibdadı-nı vurgulayanlardan birisidir. (Sırma, t.y., 112)

Abdülhamid'in "istibdat"çı yönetimi, sadece bir İslamcıyı değil, genel ola-rak tüm İslamcılarının ve hatta diğer eğilimlerin de ortak noktası olduğundan, İsl-



İslamcıların II. Abdülhamid'e muhalefetlerini salt şahsi olarak değerlendiremeyiz. (Bkz. Gökalp, 2006; 38) Her şeyden önce bu baskı karşısında bir çok teşekküller oluşmuştur ve giderek karşı hareketlilikler artmıştır. (Turhan, 2002; 182) Nitekim İttihad, Sebilürreşad ve Türk Yurdu'nun II. Meşrutiyet öncesi dönemin önemli ve etkin ismi II. Abdülhamid'e karşı bakışlarındaki ortak nokta II. Abdülhamid'e muhalefet olarak görünmektedir. (Gündüz, 2007; 493) Fakat belirtmelidir ki, bu muhalefet grupları, aralarında bir birlik ve ortak bir cephe oluşturamadıkları için başarısızdılar ve ancak içlerinden İttihad ve Terakki bu karşıtları biraraya getirmeye çalışmaktaydı. (Karpaz-Zens, 2002; 886) Bu bağlamda, "İslamcı olarak bilinen hemen bütün aydınlar II. Abdülhamid devrinde fikirlerini açıklama imkanı bulamamışlar, kendileri muhalif bir grup oluşturmuş veya muhalif bir gruba katılmışlardır. Dolayısıyla bu dönemde Abdülhamid'e muhalefet dışında İslamcılar arasında fikri bir ortak birikim sağlanamamıştır." (Kara, 1997; 29) Abdülhamid'in bir yönetici olarak herhangi bir eğilimin içine yerleştirilecek icraatlardan kaçınmasının bir uzantısı olarak, İslamcı ulema/aydınların da saraya belirli mesafede tutulmaları, bazı reformcu yaklaşımlar, İslamcıların muhalefetini besleyen unsurlar olsa gerektir. Diğer yandan Abdülhamid'in ister "denge", ister "işlevsel" şeklinde adlandırılın, konjonktürü ve pratik bazı getirileri hedefleyen politikaları ile İslamcıların yeni yönetimden beklentileri arasında da bir mesafe oluşması mümkündür. Zira Abdülhamid'in kendi döneminde İslamcıları örgütleyen ya da kendisine yaklaştıracı bir tutum sergilediğini bilmiyoruz. Hatta tersine, Abdülhamid kendi hatıralarında "İçimizi milliyet kavgalarıyla alt üst edenler, gariptir ki, dışımızı da "İttihad-ı İslam" (panislamizm) davalarıyla telaşa düşürüyorlardı" (Bozdağ, 1975; 116) derken, aslında panislamizmin iç ve dış politik tavrı alışlarla bağlantılarını deşifre etmektedir. Meselâ yine II. Abdülhamid'in Afgani'ye sonradan olumsuz bakışının nedenlerinden birisi de, Osmanlı Devleti'nin İran nezdindeki dış politikasında istenmeyen sonuçlar verebilecek özel bazı projelere sahip olduğunu keşfetmesi (Mardin, 1997; 204) olarak düşünülebilir.

Anlaşıldığı kadarıyla II. Abdülhamid, devletin içinde bulunduğu bu konjonktürde, yönetimin tüm kontrolünü elinde tutmak istemektedir. Doğrusu bu, onun temkinli ve şüpheli mizacına da uygun düşmektedir. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin ayakta kalması için dış politika stratejilerini incelemesi söz konusudur ve bu çerçevede iç politika ve yönetimi de kontrol ederek, sınırlandırarak bu stratejilerle paralellemek istemektedir. Diğer yandan içte ve dışta kendi politikalarını destekleyecek bir "kolektivite" oluşturmak üzere siyasetin, kültürün, dinin vb. tüm imkan ve enstrümanlarını da devreye sokmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla bir çok kavram, tanım ve çerçeveye bu politik duruş merkeze alınarak yaklaşıldığından, bir takım baskılar gerçekleşebilmektedir. İslamcılar bu yönüyle II. Abdülhamid'in baskılarına itiraz ederlerken, diğer bo-

yutuyla onun aşırı temkinli tutumları, kurduğu hafiye teşkilatı, yönetimin aşırı merkezileşmesi gibi icraatlarını da istibdadın içerisine yerleştirmiş görünmektedirler. Ayrıca Abdülhamid'in İslamcılarını belirli yönetim kademelerine getirmemiş olması, hatta sürgüne yollaması da "istibdat" merkezli İslamcı eleştirilerin sebeplerinden biri olarak düşünülebilir.

### Meşrutiyet ve Hürriyet:

İslamcılarının, meşruti idarenin uygulanması konusunda hemfikir olduklarını görmekteyiz. Bu bağlamda ilk çıkışlarından itibaren İslamcı nesil meşrutiyet, cumhuriyet ve demokrasi konusunda duyarlı olmuştur. Bu nesil hiçbir zaman saltanat rejimini savunmadı, en azından varlığını korusa bile, sultanın geniş ölçüde yetkilerinin yasal çerçeveye kısıtlanması tezini savunmalarına yol açtı. Bu onları siyasi reformları kabule hazır hale getiriyordu. (Bulaç, 2004; 58) Hatta İstanbul'da meşrutiyet idaresi getirilip Meclis-i Mebusan'a gayr-ı müslim milletvekilleri dolunca, Doğu Anadolu Müslümanları 'gayr-ı müslim vekilleri bizi idare edemez' deyip kurulan gayr-ı müslim idareyi yıkmaya planları yapmaya başlamışlardır ki, Said Nursi hem onları yatıştırmak hem de Meşrutiyet'in meşruiyetini anlatmak üzere Doğu Anadolu'ya gitmiştir. (Sırma, t.y.; 109)

İslamcılarının düşüncelerine baktığımız zaman, II. Abdülhamid'e muhalefet sebeplerinden en önemlilerinden biri olarak Meşrutiyeti kaldırmasını görürüz. İstibdatla bağlantılı olarak değerlendirilen bu nokta, aynı zamanda II. Abdülhamid'in baskısının çözüldürülmesi bağlamında da İslamcılarının şiddetli eleştirilerine maruz kalmıştır. Nitekim M. Ali Ayni o dönemden çok sonraları, 1908 yılında Abdülhamid'in Kanun-u Esasi'yi tekrar ilan etmesine vurgu yaparak bir özgürlük döneminin başladığına dikkat çekmektedir. (Ayni'den Kara, 1997; 112) Bunun tam tersine, İslamcılarının mevcut idare şekline yararlandıkları gerekçesiyle, ıslahat ve meşrutiyete karşı oldukları iddiası (Karal, 1983; 316), gerçeği yansıtmadığı gibi kategorik yaklaşımın ve kalıp yargıların ağırlıklarını taşımaktadır.

Meşrutiyet, bir idare-i meşveret usulü olarak İslamcılar tarafından ele alınıp Asr-ı Saadet'e uzanan referanslarıyla analiz edilirken, "şura" kavramının açtığı meşruiyet alanının içinden II. Abdülhamid'e eleştiri getirilir. Bilhassa bu tartışmada İskilipli M. Âtîf ile Şeyhul İslam Musa Kazım, ulema geleneğine daha yakın isimler olarak öne çıkarlar. İskilipli M. Âtîf, Kanun-u Esasi'nin, şeriatın bekasına ve icra edilmesine vesile olacağını söylerken, onu muhafaza etmiş olduğunun altını çizer. (Âtîf, 1326'dan Kara, 1997; 356) Dolayısıyla bu konudaki muhalefetin ilk sebebi dinidir. Aslında biraz daha dikkatli bakıldığında, İslamcılar'ın birbiriyle bağlantılı iki tür hayati korku ve endişe içinde oldukları hisse-

dilebilir. Bunlardan ilki, artık kontrol edilemeyen siyasi ve sosyal hadiselerin gelişmesiyle meşrutiyetle şeriatın birbirinden uzaklaştırılması, bunun tabii bir neticesi olarak şeriatın ve kendilerinin dışta kalması, bırakılmasıdır. Bu endişenin kaynağında yönetici sınıf ve Batılılaşma taraftarı aydınlar bulunmaktadır. II. Mahmut'tan itibaren İslahat taraftarları ile ilmiye sınıfının ilişkileri göz önüne getirildiğinde bu korkunun ne kadar haklı sebeplere dayandığı görülecektir hiç kuşkusuz. (Kara, 1994; 119) İkincisi, Âtîf Efendi'nin de söylediği gibi, Meşrutiyetin Avrupa'nın baskısına set çektiği düşüncesidir. Fakat O, hazinenin Abdülhamid ve çevresinin zevku sefasına gittiği eleştirisini de buna ekler. (Âtîf, 1910'dan Kara, 1997; 346-349) Şeyhul İslam Musa Kazım da, meşveret ve meşrutiyet arasındaki bağlantıları vurgularken, İttihad ve Terakki'nin Abdülhamid'i halletmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirmektedir. (Kazım, 1329'dan Kara, 1997; 151-152) Dolayısıyla İslamcılar, II. Abdülhamid'in haline sevinecek kadar ondan hoşlanmamakta; muhalefetlerini yükseltmektedirler.

Tahlilleri ve analizleriyle aydın portresine yakın olan Said Halim Paşa, 1876 yılında Meşrutiyet'in ilanının siyasi hürriyetin esaslarını ortaya koymakla birlikte yeterli olmadığını, Abdülhamid istabdadının bile bunu inkar edemediğini beyan ederken, II. Abdülhamid'i meşrutiyet ve hürriyet karşıtı olmakla eleştirmektedirler. (Halim, 1993; 41) Doğrusu bir çok eleştirilerde II. Abdülhamid-Meşrutiyet gerilimini izlemek mümkündür. Nitekim Ahmad'a göre, Abdülhamid her meşrutiyetperveri dinsiz olarak gösteren ve ahalinin bunların isimlerini o namla yadetmesini arzu eden birisiydi. Milletın büyük kısmı da buna inanır ve böyle söylerlerdi. (Ahmad, 1971'den Kara, 1997; 37) Abdülhamid'in meşrutiyet karşıtı rezevleri bulunduğu bir gerçektir ve hatıralarında bunu şöyle dile getirir: "Meşrutiyet ilan edildi de ne oldu? Devletin borcu mu azaldı? Memleketin yolları, limanları, okulları mı çoğaldı? Kanunlar şimdi daha akıllıca, daha mantıklı mı düzenleniyor? Kişilik hakları, evvelkinden daha çok mu sağlandı? Ahalî daha mı dört başı mamur? Ölümler azaldı da doğumlar mı çoğaldı? Dünya kamuoyu daha mı bizden yana?" (Bozdağ, 1975; 118) Buna göre II. Abdülhamid'in meselelere ne kadar pratik ve devlet merkezli yaklaştığı görülmektedir.

Hürriyet konusunda da, II. Abdülhamid'in çoğunlukla eleştirildiğini görmekteyiz. Said Halim Paşa, mutlakiyet idaresi temsilcilerinin, hürriyet taraftarı olmalarının gerçek sebebini, taşıdıkları devletin mümessili sıfatına, bir de hukuken ve milletin koruyucusu sıfatını ilave etmek olarak görmekteydi. Böylece onlar, hükümdara karşı milleti kendilerine alet ediyorlardı. (Halim, 1993; 7) Âkif, genelde müstebit idarecilere isyan ederken, özelde zulmetmeyen, tebasına baba olan, hürriyet taraftarı bir rejime vurgu yaparak II. Abdülhamid'e eleştiri getirmektedir. (Okay, 1989; 24-25) Bunun dışında, Âkif'in saraya karşı menfi tavrının, özellikle Abdülhamid aleyhtarı olmasının bir sebebini de yetişme çağında karşılaştığı bir şahsiyette aramak gerekecektir. Bu da Fatih Merkez Rüşdi-

yesi son sınıf talebesi iken Türkçe hocası olan Kadri Efendi'dir... Bir müddet hocalık yaptıktan sonra İstipdada ve Abdülhamid idaresine tahammül edemediğinden Mısır'a kaçmış; bilahare bir jurnal üzerine padişaha suikast ithamıyla Hüseyin Siret'le beraber gıyabında idama mahkum edilmiştir. (Okay, 1989; 18-19) Yine Âsım'da anlatıldığına göre, "Hakkında Padişah'a jurnal verilmiş olan Köse İmam, kış ortasında Trabzon'a sürülmüştür. Hoca mandal diye maruf Of'lu bir hoca da beraber sürgüne gidecektir. İşin mahiyetini bilen Trabzon'un babacan valisi Kadri bey bunları yanına almıştır. (Okay, 1989; 22) Bu bağlamda Âkif'in Abdülhamid'e muhalefetinin köklerini derinde aramak gerekecektir. Âkif önce saraya medhiye yapmamakla pasif, daha sonra bir takım tenkitlerde bulunmak suretiyle aktif direniş tavrı göstermiştir. (Okay, 1989; 17) Rıza Nur ise, hilekarlık ve cehalet gibi sert ifadeler yakıştırdığı II. Abdülhamid'i hürriyet ve meşrutiyet vadini yerine getirmemekle eleştirmektedir. (Nur, 1992; 303-304) Dolayısıyla padişaha karşı İslamcıların olumsuz bakışlarında, II. Abdülhamid'in temkinliliğinin, sosyal yaşama bir baskı olarak yansıdığını görmekteyiz.

### **İttihad-ı İslam ve Halifelik:**

İttihad-ı İslam, hilafet ve panislamizm de II. Abdülhamid ve İslamcılar arasındaki gerilimli ilişkinin bir başka boyutudur. Bu bağlamda II. Abdülhamid'in dindarlık düzeyi ile bu kavramlara bakışı ve politikasındaki yerini birbirinden ayırmak gerekmektedir. Bunu, II. Abdülhamid dönemine bu kadar mesafeden yapmak oldukça zor gibi görünebilir. Ancak bu ayrımın II. Abdülhamid'e bakışlar ve tavır alışlarda ciddi anlamda belirleyici olduğu muhakkaktır. Nitekim onun "İslamcı"lığı ya/ya da dindarlığı kendisine taraf ya da karşıt konumlanmanın direk sebebi haline gelebilmektedir.

II. Abdülhamid, peşinen belirtmek gerekir ki, İttihad-ı İslam, panislamizm ve hilafet fikrine yabancı olmadığı gibi, yönelim olarak bunlardan uzak birisi değildir. Netice itibarıyla Osmanlı'nın yapısı, padişahın aynı zamanda bütün Müslümanların halifesi bulunuşu, Şeyhulislam'ın hükümete dahil ve siyasi olaylara dini müeyyide bahşeden bir organ oluşu cereyanın aksiyon kudretini hiç şüphesiz artırmıştır. (Tunaya, 1998; 91) Yani İslamcılığın arkasında yapısal öğeler ve dinamikleri işletebilmek daha çok mümkündü. Ne var ki II. Abdülhamid bunları, hem iç hem de dış politikası çerçevesinde işlevsel hale getirmiştir. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in politikasında iç ve dışta bazı sonuçları hedeflediğini söyleyebiliriz. Bunlar: "Müslümanların halifesi sıfatı ile gerek Osmanlı imparatorluğu sınırları dahilinde, gerekse Müslümanların yaşadığı diğer yerlerde, Müslümanların lideri olduğu fikrini güçlendirmek; dönemin en büyük Müslüman sünni devleti olan Osmanlı imparatorluğunun bekası için Müslü-

manlardan asker toplamak; imparatorluğu düşmanı ve/veya hasmı durumunda-ki Avrupa ülkelerinde her türlü hasmane hareketi karşısında birleşik ve dayanışma içerisinde bir Müslüman toplumu imajı çizmek ve Osmanlı'ya düşman Avrupa güçlerine hakim oldukları kolonilerde yaşayan Müslüman nüfusuna dahi etki edebileceği görüntüsü vermek"(Landau, 2002; 132, Kodaman, 2008; 236, Hilmi'den Kara, 1997; 80) şeklinde özetlenebilir. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in "İttihad-ı İslam" ve "Halife" vurgusu büyük oranda, bir strateji ve politikanın somutluğu içinde anlam ve değer kazanmıştır. Her ne kadar Berkes, II. Abdülhamid dönemindeki İslamcılık anlayışının zaferini Batı'yı toplumcu açıdan görememek ve kendi üzerine kapanmaya bağlasa da (Berkes, 2002; 62), II. Abdülhamid İslamcılığını bunların ötesinde düşünmek daha gerçekçi görünmektedir. II. Abdülhamid bu iki kavramı, uygulanabilir iç ve dış politikalar içerisinde yerleştirmiştir. Kendi içerisinde daha gerçekçi fakat fazla ihtimal hesapları yapan II. Abdülhamid, aslına bakılırsa bütün Müslümanların Osmanlı halife-Padişah'ının ruhani önderliğinde toplanmasını hem tehlikeli hem de zor bulduğundan dolayı konuya ihtiyatlı yaklaşıyordu. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin çok farklı Müslüman toplumlarını bir araya getirecek ve Düvel-i Muazzamaya karşı koyacak yeterli gücü yoktu. Bununla birlikte içeride İttihad-ı İslam, dışta Panislamizm politikasından yana görünmek, II. Abdülhamid'in hoşuna gitmiş (Kodaman, 2008; 237) ve siyasetinin bir parçası olmuştu. Hatta kimi yorumlarda II. Abdülhamid'in avrupalı sömürgeci güçlerde oluşabilecek panislamizm korkusundan faydalandığı öne sürülmektedir. (Koloğlu, 2001; 276) Abdülhamid'in takip ettiği bu işlevsellik politikası, Hicaz demiryolu hattı (Lewis, 2000; 183), Japonların Osmanlılar'dan İslam âlimi talebi (Şahin, 2001; 189) ve Arap yayın organlarında panislamizm ve halifelik yönündeki yayınların desteği (Landau, 2002; 133) gibi noktalarda olumlu boyutlarıyla görünürken, esir Müslümanlar için yapılacak kampanyaya engel olması (Koloğlu, 2001; 276) noktasında olumsuzluğuyla ortaya çıkmaktadır.

Hilafet meselesinin de II. Abdülhamid açısından, benzer bir işlevselliğin konusu olduğu görülmektedir. Her şeyden önce, hilafetin gücünün Osmanlı'nın gerilemesine paralel zayıflamasıyla birlikte, Abdülhamid 1876'da tahta çıktığında, hilafet ve İttihad-ı İslam revaçta olan iki izlektir. Kanun-i Esasi de, sultanı İslam'ın en yüce halifesi ve Müslümanlığın koruyucusu olarak tanımaktadır. (Georgeon, 2006; 223) Bu bağlamda, hem iç hem de dış politik stratejilerinde önemli bir faktör olarak devreye girmiştir. Hatta II. Abdülhamid'in Fransızca'yı bildiği halde halife olduğu için bu dili bilmez görüldüğü iddiası (Karal, 1983; 248) bu noktada önemlidir. II. Abdülhamid'in halifelik makamını bilhasna İngiliz siyasetine karşı bir strateji olarak öne çıkarması söz konusudur. İngilizlerin halifelik makamının Osmanlılarca haksız yere işgal edildiği ve bu sebeple Araplara geri iade edilmesi gerektiği yönündeki tezleri bulunmaktaydı.

(İslamoğlu, 2004; 47, Şinnavi, 1995; 60, Bozdağ, 1975; 80) Hatta Müslüman devlet başkanı olacak kişinin Kureyş soyundan gelmesinin şart olup olmadığı tartışması da, İngilizlerin tazyiki ile açılmıştır. (Küçük, 1988; 220) Abdülhamid bunu hatıralarında şöyle dile getirmekteydi: "Hilafet mevzuunda İngiliz teşebbüslerinin sonu gelmiş değildir. Çünkü Asya'da yüzelli milyon Müslümanı idareleri altında tutuyorlardı ve bu Müslümanlar üzerinde hilafetin büyük bir nüfuzu vardı. Bunu bildiğim için İngilizleri kuşkulandırmadan her ihtimale karşı seyyitler, şeyhler, dervişler gönderip Asyadaki Müslümanları hilafete manen bağlamaya hususi bir itina gösteriyordum."(Bozdağ, 1975; 74) Görüleceği üzere hilafetin II. Abdülhamid tarafından sahiplenışı, dış politik tavır alış ve devletin bekasıyla yakından ilintilidir.

İslamcıların da II. Abdülhamid'in bu ikircikli tavrına muhalefetleri söz konusudur. Öncelikle II. Abdülhamid'in gerek İttihad-ı İslam, gerekse hilafet konusunda farklı dozlarda birbirinden farklı tavırları, İslamcılar tarafından da ciddi bulunmamaktadır. II. Abdülhamid'in Buhari hatimleri ile ortaya koyduğu İslamcı profili yanılıcı olarak gören İslamcılar, Onun dini bazı tartışmaları engellemesi, dini kitapları yakmasına dikkat çekmektedirler. Öte yandan istibdadın görünür olduğu bazı uygulamalar da, İslamcıların ittihad-ı İslam ile uyuturamadıkları unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. (Ersoy, 1326'dan Abdülkadiroğlu-Abdülkadiroğlu, 1987; 101-102)

II. Abdülhamid'e İslamcıların bu konudaki muhalefetlerinde de ulema ve aydın perspektifi oldukça belirleyicidir. Aydınlar konunun daha çok politik, stratejik ve sosyal boyutlarını öncelerken, ulema ise meselenin dini boyut ve uzantıları üzerinde durma eğilimindedirler. Şehbenderzâde daha önce istibdatta olduğu gibi Meşrutî idarenin lüzumuna dikkat çekip bu bağlamda bir eleştiri getirirken, Müslüman unsurların ittihadı konusunda Osmanlı'nın özel önemini kabul etmektedir. (Hilmi'den Kara, 1997; 97-98) Ulema portresi içinde konumlandırılacak Elmalılı ve Seyyid bey, hilafetin dünyevi bir mesele olduğu konusunda ısrarla dururlarken (Yazır, 1324'den Kara, 1997; 521-523) özelde hilafetin ruhani boyutunun Osmanlı yönetimince suistimal edildiğini ima etmekte ya da kapsayıcılığını sorunsallaştırmaktadırlar.

### **Din ve Yenileşme:**

İslamcılar, terakki ve reform konusunda dinsel meşruiyete önemli bir rol atfederlerken, bir yandan İslam'ın terakkici boyutlarını vurgulamakta; ancak öte yandan da II. Abdülhamid'in icraatlarını İslami meşruiyet açısından eleştiriye tabi tutarak muhalefetlerini bu kanaldan yapmaktadırlar. İslamcılar, öz olarak bu yenileşme fikrine karşı olmamakla birlikte, "Dinde reformculuğun gereksiz

olduğunu savunan ulema da mevcuttu. Örneğin daha sonraki mütareke devrinin şeyhulislamlarından Mustafa Sabri Efendi'nin fikirleri bu merkezdeydi." (Mardin, 1991; 21) Yine Afgani gibi Avrupa'da iken, İslam dininin felsefe ve müsbet bilim taraftarı olmadığını savunan, ancak geniş bir eğitim reformu önerenler de mevcuttu. (Mardin, 1991; 15) İslamcıların reform ve yenilik anlayışlarının içerik ve sınırlarını göstermesi açısından, bilhassa Âkif'in Japonya modeline yaptığı vurgu (Mardin, 1997; 16-17), daha sonraki dönemlerde de sembolik önemini korumuştur. Bu modelin İslamcılara göre önemi, yenileşmenin hem sınırlarını, hem de içselleştirme ve dinsel meşruiyet problemini gideriyor olmasıydı.

Öte yandan II. Abdülhamid'in de Panislamizm siyasetiyle mesafeli gösterilen yeniliklerde hatırı sayılır katkısı vardır. Açtığı okullar, kurumlarda bazı düzenlemeler vb. bir çok örnekleri vardır. Lewis'e göre, "II. Abdülhamid, hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirlere şiddetle düşman olmakla beraber, hem Osmanlı imparatorluğunu hem de devlet içinde kendi mevkiini kuvvetlendirme araçlarını gördüğü batılılaşmaya ve reformlara, akıllıca seçmek ve uygulamak şartıyla, tamamen karşı da değildi. Abdülhamid, tarihsel masallardaki anlayışsız, uzlaşmaz ve tüm gerici olmaktan uzaktı; tam tersine istekli ve eylemli bir yenilikçi idi."(Lewis, 2000; 176-177) Yaptığı bir konuşmada da "Bazı art niyetlilerin bu gibi davranışlarla böyle kritik bir zamanda devletin işlerini zorlaştırmaya çalıştıklarını ilave etti ve 'Ben artık sultan Mahmud'un izinden gitmeye mecbur olacağım' diyerek sözlerini bitirdi."(Küçük, 1988; 218) Bu da Onun bu konudaki çizgisini netleştirmektedir. Kaderin garip bir cilvesi olarak da II. Mahmud'un yanına defnedilmiştir. II. Abdülhamid'e İslam'ın meşruiyet çerçevesi söylemi içerisinden geliştirilen eleştiriler, bilhassa İslamcıların ulema ağırlıklı portreleri dikkate alındığında anlamlıdır. Öte yandan İslam üzerinden geliştirilen eleştirilerin, ulemanın sosyal ve sınıfsal konumları bakımından önemli bir tutamak noktası olduğu, devletin aydına verdiği destek düşünüldüğünde daha iyi anlaşılacaktır. İslamcıların eleştiri ve muhalefetlerinin konusunu yenileşme ve reformlardan ziyade, bunların İslam içindeki meşruiyet tartışmaları üzerinden ulemanın II. Mahmut'tan bu yana hızla kaybettiği konum olması da muhtemeldir. Bu bağlamda, II. Abdülhamid döneminde, karşı tarafın mahkum edilmesi veya susturulmasında din, hem saray ve padişahın hem de muhalif aydınların mesnedini teşkil etmektedir. (Kara, 1994; 37) Tüm bunlar II. Abdülhamid'in farklı dozlarda "yenileşme" ve "panislamizm"i pratik yönetiminin içine dahil ettiğini göstermektedir.

İslamcıların II. Abdülhamid'e muhalefetlerinin çifte bir boyut taşıdığı görülmektedir. Bir yandan II. Abdülhamid, İslamlaşma ve dindarlık bağlamında gayr-ı samimi olmakla suçlanırken, diğer yandan yenilikleri yeterince gerçekleştirmediği yönünde eleştirilir. Yanı sıra daha çok halka dindar görünmeye

çalışan bir Abdülhamid portresi çizildiği görülmektedir. Bilhassa M. Âkif, bu eleştiri ve muhalefetinin dozajını yükseklerde tutanlardan birisi idi: “Evet öyle eski bir usul vardı, lakin hiçbir vakit dindarane değildi. Hükümet-i sabıka mevkiini tahkim için millete savlet eden felaketlerden bile istifade etmek isterdi, yoksa sari hastalıklara karşı nizam-ı sıhhiyevi tamamıyla tatbikten başka bir tedbir olmayacağını pekala bilirdi. Yıldız’da yüksek sesle tilavet edilen Buhariler hastalığı defetmek için, safdil halkın hissiyat-ı diniyesini okşayarak huluskar padişaha ihlas celbetmek için idi. Yoksa bir taraftan Rusya hududundaki koleranın gölgesinden ürkererek sarayında en sıkı tedbir-i tahfiziye ifa ettiren; diğer taraftan külhanlar dolusu kütübi diniyeyi cayır cayır yaktıran adamın Buharilere, salat ü Selamlara zerre kadar ehemniyet vermeyeceğini azıcık düşünenler pek kolay kesdirebilir idi.” (Ersoy, 1326’dan Abdülkadiroğlu-Abdülkadiroğlu, 1987; 101-102) Burada Âkif, Abdülhamid’i İslam konusunda samimi bulmazken, bir başka yerde Onun, dini, medeniyet ve yenileşme yolunda engelleyici bir dille sunumladığını söylemektedir: “Hükümeti bir tarafa bırakın, ona dair söylemek zaidir., çünkü olanca maskaralığı meydanda! Lakin şeriatın mani-i terakki olmasına hiç aklım yatmaz. Mösyö, siz işin iç yüzünü bilmiyorsunuz. Başımızdaki hükümetin Allah belasını versin. İstabadını idame için bizim o güzel şeriatımızı mesh etti de böyle umacı şekline soktu. Halkın tealisi idarenin hiç işine gelmeyeceği için terakkiyat-ı fikriyye, medeni namına vuku bulacak hareketi lisan-ı din ile men etmek istiyor, görüyorsunuz ki ne güzel de muvaffak oluyor.” (Ersoy, 1326’dan Abdülkadiroğlu-Abdülkadiroğlu, 1987; 76)

Şeyhul İslam Musa Kazım da, Abdülhamid’in yenilik adına açtığı okulların Avrupa’ya bir gösterişten ibaret olduğunu söylerken, eleştirisini sahici bir yeniliğe imza atmadığı gerekçesi üzerinde kurmaktadır. (Kazım’dan Kara, 1997; 145) Bir Şeyhul İslam olan Mustafa Sabri’nin de ulema çizgisine uygun olarak dini kavramlar üzerinden bir eleştiri getirdiğini görmekteyiz ki, II. Abdülhamid dönemine “münker” gibi dinsel bir negativite yükleyerek olumsuzlamaktadır. O, “Beyanul-Hak”ın ilk sayısındaki takdim yazısında, II. Abdülhamid devrinin “münker” bir devir olduğunu, münkerden nehyetmenin ve bu konuda rehberlik etmenin ulemaya ait bir görev olmakla birlikte, bunun İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yerine getirildiğini belirtmekte; bunda öncülük görevi yapamadıysa da tabilik görevini yaptığını söylemektedir.” (Sabri’den Kara, 1994; 68) Şehbenderzade ise, Avrupa ile özellikle iktisadi ve siyasi rekabetin gereklerini yerine getirmede yapılacak dönüşümün, İslama olan yabancılaşmayı arttıracak paradoksuna dikkat çekerken, o dönemde hala ictihadın yenilene memesi üzerinden bir eleştiri getirmektedir. (Hilmi’den Kara, 1997; 80) Ayrıca Şehbenderzade, II. Abdülhamid’in kurban ve zekat paralarını usulsüzce harcadığı yolundaki eleştirilerini de, Onun bir anlamda İslamcılık konusundaki hassasiyetlerini çözümdürmek için devreye sokmaktadır. (Hilmi’den Kara, 1997;



80) Benzer bir eleştiriyi Fatih Dersiamlarından Hafız Mehmed'te de görmekteyiz. (Mehmed'den Kara, 1997; 131) Aydın-ulema arasında, ulema ağırlıklı portre olarak salınan İslamcıların, II. Abdülhamid'e sosyal tabanı oldukça geniş bir kitlenin kabul edeceği dinsel boyutlu eleştirilerle muhalefet ettiği görülmektedir. Bu, bir yandan onların ulema refleksleriyle diğer yandan da muhalefetin gücü ile ilintilidir.

### Sonuç ve Değerlendirme:

II. Abdülhamid, İslamcılığın bugüne kadarki serüveninde bir başlangıç noktası olarak sürekli kendisine referans yapılan bir şahsiyettir. Türkiye'de İslamcılığın kesintili, kopuk ve öteki tarihin özneleri olarak konumlanması ve bu alan içinden söylem üretmesi, doğrusu II. Abdülhamid'de İslamcılığın kökeni, temelleri ve sistematliğini aramayı yoğunlaştırmış; II. Abdülhamid, öteki tarihin bilhassa İslamcılık söz konusu olduğunda kurucu ögesi olarak korunaklı alanın içine alınabilmiştir. Öte yandan II. Abdülhamid'e yapılacak her türlü olumlu atfın, resmi tarihi zayıflatacağı, üstelik ötekileştirilmeye çalışılan İslamcılığın kuvvet kazanacağı düşüncesinden hareketle tezler üretilmiştir. Doğrusu icraatlarındaki haklılık ya da haksızlık kaydının dışında, döneminin İslamcılarını ile ilişkileri içinde anlamaya çalıştığımız II. Abdülhamid'i, bu iki kalıp yargı ve kategorizasyonun dışında değerlendirmek, meseleye sağlıklı yaklaşmak açısından önemli görünmektedir. Her şeyden önce, II. Abdülhamid'in İslamcılarla ilişkisini değerlendirmede insani boyutları olduğu kadar, sosyal, siyasal, konjonktürel durumları da analizlere dahil etmek meselenin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Önce II. Abdülhamid döneminin Osmanlı Devleti için oldukça zor bir zaman dilimine denk geldiği hiç kuşku götürmez. Bir yandan uzun vadede 150 yıldan fazla bir zamanda toprak kaybı ve devletin zayıflamasına karşı alınan tedbirler; diğer yandan Tanzimat, Islahat gibi fermanlarla yeniden ayar verilmeyle çalışılan sosyal düzen; içte karışıklık ve dışta savaşlar II. Abdülhamid'e bakiye kalmış, Onun döneminde de hız kesmemiştir. Kendisinden önceki iki padişahın birisinin öldürülmesi, diğerinin ise hal edilmesi, II. Abdülhamid'in iktidara tutunma ve yönetiminde önemli olaylar olarak zikredilmelidir. Bu arada ulema ve aydın rolleri arasındaki gelgitlerde, devlet politikalarının "aydın" a verdiği pirimin ulemada zayıflama endişesi ile birlikte muhalefetin dinsel formdaki dozunu da artırmıştır. Yine bazı aydınların gerek yurtiçi gerekse yurtdışındaki muhalif tavırları da, giderek artan özellikler kazanmıştır. Bütün bunların ortasında II. Abdülhamid'in otoriter bir yönetim kurduğu inkar edilemez. Bu otoriterlik çok ileri boyutlara da varabilmiştir. II. Abdülhamid'in ulema ve

aydınlara yönelik uyguladığı bazı yöntemler (sürgün vb) bunu göstermektedir. O, açıkçası bütün kontrolü elinde tutmak isteyen biri olarak, meşruti idarenin bir zaafiyete yol açacağını düşünüyordu. Kendisinden öncekilerin başına gelenlerden dolayı, yönetimin önemli kademeleri hep kapalı kutu olarak çok güvendiği adamlara emanet edildi. Bu bağlamda II. Abdülhamid'in, İslamcılığı bir kadro meselesi olarak gündeme getirmedeği görülebilir.

Kanaatimizce İslamcılarının muhalefetlerindeki en önemli gerekçeler, istibdat olarak ortaya çıkar ve istibdat, II. Abdülhamid'e dair İslamcılarının beklentilerini boşa çıkaran tüm hayal kırıklıklarını içerecek derecede istiap haddi geniş bir kavramdır. Muhtemelen II. Abdülhamid de oluşturduğu yönetim çizgisini kalın sınırlarla berkitirken, aydınlara eleştirilerini ve farklı düşünceleri devleti zaafiyete uğratma teşebbüsü olarak görmüş olabilir. Nitekim bugün de "içinden geçmekte olduğumuz zor dönem" gerekçe gösterilerek farklı düşünce ve fikirler "devleti yıpratmak" şeklinde algılanabilmektedir.

İttihad-ı İslam ve panislamizm, II. Abdülhamid'in iç ve dış politikasında, vitrinde daha çok görünür olmakla birlikte, batılılaşma ve yenileşme kanaatimizce Osmanlı'nın çok daha gerilerden gelen bir yönelimi olarak hiç kesintiye uğramamıştır. Zira yapılan tartışmaların içeriği bunu ele vermektedir. İşte tam da bu nokta, II. Abdülhamid'in çoğu zaman antagonizmik ilişkiler içerisinde ele alınan "İslamcılık" ve "yenileşme" arasında kurduğu denklemi ele vermektedir. İslamcılar, kimi zaman onun yeterince yenileşmeye imza atmadığını, bilhassa meşruti idare üzerinden dillendirmekte, kimi zaman da onun İslamcılığını dine, dindarlara; hasılı dini ilgilendiren her şeye yaklaşımları noktasında eleştiri konusu yapmaktadırlar. Şüphesiz bu eleştiriler, İslamcılarının ulema ve aydın portreleri açısından ayrıca konumlandırılabilirler. Bu çerçevede II. Abdülhamid, hem din hem de modernleşme konusundaki samimiyet(sizli)ği bakımından bir muhalefete maruz kalmıştır. Zaten II. Abdülhamid, tüm bunları reelpolitığın gerektirdiği biçimde kullanmıştır ki, kendisi bunu hatıratında da ifade etmektedir. II. Abdülhamid'e bilhassa aydın muhalefetinin oldukça geniş çevrelerde yapıyor olması, muhalefetin gerekçesini tek başına din veya İslam üzerinde odaklanmadığını göstermektedir. Ne var ki, muhalefetin bir meşruiyet çerçevesi olarak din üzerinden geliştirilmesi, Osmanlı toplum yapısı da düşünüldüğünde tabii ki anlaşılabilir bir şeydir.

### Kaynakça:

Abdülkadiroğlu, Abdülkerim - Abdülkadiroğlu, Nuran (1987); *Mehmed Âkif Ersoy'un Makaleleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

Ahmad, Feroz (1971); *İttihad ve Terakki 1908-1924*, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak Yay.

Akif, Mehmet (1326); "Hasbihal", *Sırat-ı Müstakim*, V/107.

- Armağan, Mustafa (2006); *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı*, İst., Ufuk Kitap,
- Berkes, Niyazi (2002); *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, 2. baskı, İst., Analiz Yay.
- Bozdağ, İsmet (1975); *Abdülhamid'in Hatıra Defteri* (Belgeler ve Resimlerle), İst., Kervan Yay.
- Bulaç, Ali (2004); *İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli*", İslamcılık, c. 6, İst., İletişim Yay.
- Çelik, Hüseyin (1994); *Ali Suavi ve Dönemi*, İst., İletişim Yay.
- Çetiner, Selahattin (2000); *Çöküş Yılları-II. Abdülhamid, Jön Türkler, İttihad ve Terakki*, İst., Remzi Kitabevi.
- Çetinsaya, Gökhan (1998); "Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, İst., Metis Yay.
- Ersoy, Mehmet Akif (1983); *Safahat*, 17. baskı, İst., İnkılap ve Aka Yay.
- Findley, Carter V. (1994); *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Bâbüâli (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İst., İz Yay.
- Georgeon, François (2006); *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İst., Homer Yay.
- Gökalp, Ziya (2006); *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ankara, Akçağ Yay.
- Gündüz, Mustafa (2007); *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları-İctihad, Sebülürreşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Ankara, Lotus Yay.
- Halim, Said (1993); *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Hz. M. Ertuğrul Düzdağ, 2. baskı, İst., İz Yay.
- İslamoğlu, Abdullah (2004); *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Siyasal Muhalefet 1908-1913*, İst., Gökkuşbe Yay.
- Kansu, Aykut (2002); *1908 Devrimi*, Çev. Erda Erbal, 3. baskı, İst., İletişim Yay.
- Kara, İsmail (1994); *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İst., İz Yay.
- Kara, İsmail (1997); *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. 2, 3. baskı, İst., Kitabevi Yay.
- Kara, İsmail (2005); *Din İle Modernleşme Arasında-Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 2. baskı, İst., Dergah Yay.
- Karabaşoğlu, Metin (2004); "Said Nursi", *İslamcılık*, c. 6, İst., İletişim Yay.
- Karal, Enver Ziya (1983); *Osmanlı Tarihi-I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, c. VIII, 2. baskı, Ankara, T.T.K. Yay.
- Karpat, Kemal H.- Zens, Robert W. (2002); "II. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", Çev. Nasuh Uslu, c. XII, *Türkler*, Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay.
- Kılınç, Ramazan (2002); "Muhafazakarlık: II. Abdülhamid Dönemini Anlamada Bir Anahtar", *Türkler*, c. XII, Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay.
- Kodaman, Timuçin (2008); "II. Meşrutiyet Dönemi İttihat-Terakki Fırkası ve Panislamizm", *Yüzcü Yılında II. Meşrutiyet*, Ed. Asım Öz, İst., Pınar Yay.
- Koloğlu, Orhan (2001); "II. Abdülhamid'in Siyasal Düşüncesi", *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, c. 1, 2. baskı, İst., İletişim Yay.
- Küçük, Cevdet (1988); "Abdülhamid II", *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, İst., T.D.V. Yay.
- Landau, Jacob M. (2002); "İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Çabalar", Çev. Pelin Fidanoglu, *Türkler*, c. 13, Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay.
- Levy, Avigdor (1991); "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri Islahatı", Çev. Osman Bayraktar, Ed. Ebubekir Bagader, İst., İz Yay.
- Lewis, Bernard (2000); *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 8. baskı, Ankara, T.T.K.
- Mardin, Mardin (1997); *Bediüzzaman Said Nursi Olayı-Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, Çev. Metin Çulhaoğlu, 6. baskı, İst., İletişim Yay.
- Mardin, Şerif (1991); *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İst., İletişim Yay.
- Mardin, Şerif (1997); *Türk Modernleşmesi*, 5. baskı, İst., İletişim Yay.
- Nur, Rıza (1992); *Hayat ve Hatıratım*, c.1, Haz. Abdurrahman Dilipak, İst., İşaret Yay.
- Okay, M. Orhan (1989); *Mehmed Âkif-Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Ank., Akçağ Yay.

- Sırma, İhsan Süreyya (t.y.); *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 3. baskı, İst., Beyan Yay.
- Slattery, Martin (2007); *Sosyolojide Temel Fikirler*, Çev. Ümit Tatlıcan, Haz. Ü. Tatlıcan-G. Demiriz, Bursa, Sentez Yay.
- Şahin, F. Sayan Uluşan (2001); *Türk-Japon İlişkileri (1876-1908)*, Ankara, Kültür Bak. Yay.
- Hilmi, Şehbenderzade Filibeli Ahmet; *İslam Tarihi*, Haz. Ziya Nur.
- Şinnavi, Fehmi (1995); *Hilafet: Modern Arap Düşüncesinin Eleştirisi*, Çev. Sadık Ömeroğlu, İst., İnsan Yay.
- Tunaya, Tanık Zafer (1998); *Hürriyet'in İlanı-II. Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İst., Cumhuriyet Yay.
- Turhan, Mümtaz (2002); *Kültür Değişmeleri-Sosyal Psikolojik Bakımdan Bir Tetkik*, 4. baskı, İst., Çamlıca Yay.

\* \* \*

Abstract: -*Views of Islamists to Second Abdulhamid in that Period*- It is known that Second Abdulhamid is an Islamist. He has an Islamist policy in his period. At first sight, it is esteemed that Islamists in this period were satisfied from second Abdulhamid's rule without studying about it in depth. On the contrary, some islamists criticized second Abdulhamid. Moreover these ceitiques were not facile. We see that second Abdulhamid's policy arised around a basic question of how state can be saved. In this article, we suggest that second Abdulhamid made significant progress toward both panislamism and modernisation. Oppositions of Islamists to second Abdulhamid is analyzed four main titles in this article. The followings: Autocracy, Constitutional Monarchy and liberty, unity of muslims, religion and modernisation. Islamists criticized second Abdulhamid cencerning titles above.

Key words: Second Abdulhamid, Islamist, Religion and Modernisation, Liberty, Policy.